

Sammlaren

Tidskrift för forskning om
svensk och annan nordisk litteratur
Årgång 146 2025

I distribution:
Eddy.se

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Berkeley: Linda H. Rugg

Berlin: Stefanie von Schnurbein

Göteborg: Åsa Arping

Köpenhamn: Johnny Kondrup

Lund: Torbjörn Forslid

München: Joachim Schiedermaier

Oslo: Elisabeth Oxfeldt

Stockholm: Anna Albrektson, Thomas Götselius

Tartu: Daniel Sävborg

Umeå: Maria Jönsson

Uppsala: Torsten Pettersson

Zürich: Klaus Müller-Wille

Åbo: Claes Ahlund

Redaktörer: Ingeborg Löfgren (uppsatser) och Tim Berndtsson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Bidrag till *Samlaren* insändes digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word via tidskriftens Publicera-sida: <https://publicera.kb.se/samlaren/about/submissions>. Konsultera skribentinstruktionerna på sällskapetets hemsida innan du skickar in. Artiklarna i nästa årgång av *Samlaren* kommer att publiceras löpande online, allt eftersom de accepteras. De artiklar som publiceras före december 2026 kommer att ingå i *Samlaren* 2026. Sista inlämningsdag för recensioner är 1 september 2026. *Samlaren* publiceras även digitalt, varför den som sänder in material till *Samlaren* därmed anses medge digital publicering. Den digitala utgåvan nås på: <https://publicera.kb.se/samlaren/index>. Sällskapet avser att kontinuerligt tillgängliggöra även äldre årgångar av tidskriften. Tidigare årgångar av tidskriften finner man här: <https://svelitt.se/samlaren/browse.html>.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapetets hemsida kan nås via adressen www.svelitt.se.

ISBN 978–91–87666–45–2

ISSN 0348–6133

Printed in Lithuania by
Balto print, Vilnius 2026

komplikerade bild ryms sällan i den allmänna beskrivningen av Sveriges litteraturhistoria i allmänhet, vilken ofta på ett artificiellt sätt avskiljer texter skrivna på latin och berättar en historia om litteraturen skriven på svenska, i den mån man inte dagtingar med principerna och inkluderar vissa särskilt viktiga hedersgäster (Emmanuel Swedenborg eller Carl von Linné). Den brukar heller inte få färga beskrivningen av det romantiska tidevarvet specifikt, vars principer skulle segra och bilda utgångspunkter för litteraturhistorieskrivningen. Även om man har den distinkta känslan att mycket återstår att uträtta, har vår förståelse av denna dubbelhet väsentligen utökats med denna antologi. Överhuvudtaget ger den ett gott exempel på hur perspektiv från nylatinska studier bör samverka med den allmänna utforskningen av Sveriges litteratur och historia – och detta alltså inte bara vad gäller 1600-talet, utan en bra bit in i moderniteten.

Alfred Sjödin

Henrik Edgren, *En kungsådra för nationens samhörighet: Läsebok för folkskolan i det sena 1800- och tidiga 1900-talets skola och samhälle*. Nordic Academic Press. Lund 2024.

Läsebok för folkskolan (1868) är central både i den allmänna litteraturens historia och i barnlitteraturens egen historia. Att den valdes ut som en av titlarna i den kulturkanon som nyligen presenterades av Lars Trägårdh antyder dess betydelse för det svenska kulturarvet. Den andra hälften av 1800-talet är en historisk epok som styr Sverige mot en demokratisk samhällsordning – en period av modernisering och liberalisering med ett ökat krav på folkbildning. Läsebokens tillkomst, innehållet och de många debatter som den blev orsak till, säger oss en hel del om synen på litteraturens funktion vid denna tid.

I sin studie *En kungsådra för nationens samhörighet* poängterar historikern och utbildningssociologen Henrik Edgren att *Läsebok för folkskolan* skulle likrikta, forma och utbilda Sveriges innevånare i en tid med stora sociala, ekonomiska och politiska utmaningar. Det är en period då Sverige, med Edgrens egna ord, förvandlas från ett "undersåtesamhälle" till ett "medborgarsamhälle", det vill säga från ett "patriarkalt och agrart" samhälle till ett "industrialiserat, folkrörelsebaserat, individuellt, mer demokratiskt och kapitalistiskt civilsam-

hälle" (s. 14). Utgångspunkten för sin bok har han enligt egen utsago fått av professorerna Torkel Jansson och Lars Furuland, som båda inom var sitt fält poängterat hur angeläget det är med en undersökning som behandlar *Läsebok för folkskolan* i relation till denna specifika samhällsomvandling. Edgrens övergripande syfte är följaktligen att visa och förklara hur läseboken användes som ett "bildningsverktyg" av både statliga och icke-statliga aktörer (s. 25). Det handlar alltså om att spåra och återskapa textens funktion i olika sammanhang.

Den stora förtjänsten med Edgrens utgångspunkt är att han lyckas hålla flera olika uppfattningar om barnlitteraturens funktion i siktet samtidigt. Dels vad jag själv, med inspiration från John Walls *Ethics in the Light of Childhood* (2011), skulle vilja benämna en estetisk uppifrån-och-ner-funktion, som ser läseboken som ett maktens verktyg. I detta perspektiv har läseboken en disciplinerande uppgift och förkroppsligar de maktägandes vilja att fostra folkskoleeleverna till undersåtar i en värdekonservativ, nationell ödesgemenskap. Dels vad jag skulle vilja kalla en estetisk utvecklingsfunktion, som ser läseboken som ett led i det modernitetsprojekt som ska ge landets alla barn, oavsett klasstillhörighet, de kunskaper och värderingar som förväntas genomsyra den nya, liberala samhällsordningen. Läseboken tilldelas med andra ord även en reformpedagogisk uppgift. Med en ny barncentrerad pedagogik skulle den hjälpa till att förverkliga ett mer demokratiskt och mindre auktoritärt samhälle genom barnen.

Med risk för att bli lite fyrkantig kan Edgrens analys sammanfattas med att den första utgåvan av *Läsebok för folkskolan* från 1868 håller fast vid en uppifrån-och-ned-funktion, medan den grundligt omarbetade nionde utgåvan från 1893 lutar mot utvecklingsfunktionen. Generellt balanserar en enskild barnbok ofta mellan båda dessa funktioner, men med olika tyngdpunkt och inte sällan i kombination med en tredje uppgift som kan benämnas nerifrån-och-upp-funktionen. Denna romantiskt orienterade uppgift hos barnboken framhäver barnlitteraturens förmåga att bejaka och ge näring åt barnets förment naturliga förmågor, såsom fantasi, lekfullhet och känsla. Litteraturhistoriskt materialiseras denna funktion av det stora intresset för sagor runt sekelskiftet 1900, även om den får sin mest pregnanta formulering i samband Zacharias Topelius utgivning av flerbandsverket *Läsning för barn* under den andra hälften av 1860-talet. Edgren använder inte dessa distinktioner mellan barnlitte-

raturens tre estetisk-pedagogiska funktioner, men sannolikt hade ett barnlitteraturhistoriskt perspektiv av detta slag ytterligare hjälpt honom att systematisera och nyansera sina annars mycket givande slutsatser.

Litteraturvetare argumenterar gärna för att grundkursen i litteraturvetenskap behöver lyfta fram verk som hjälper oss att förstå litteraturens utveckling och läsandets omvälvningar i olika tider. Men också verk som anses kasta ett förklarande ljus över skilda maktordningar och förhållningssätt letar sig in på de historiska översiktskurserna. Böcker som riktar sig till barn har givetvis en självklar plats i ett sådant sammanhang, även om dessa inte alltid tycks få det utrymme de förtjänar i vår allmänna litteraturundervisning. Mycket faller av tradition vid sidan av litteraturlistornas konsekrerande av vad som är viktigt att känna till och förstå. Det gäller olika tiders barnböcker i allmänhet – men i synnerhet den litteratur som gavs ut som läroböcker för barn och unga och som var tänkt att användas i olika undervisningssammanhang.

Detsamma gäller för den litteraturvetenskapliga forskningen. Göte Klingberg utelämnade inte bara läroböckerna i sitt monumentala storverk *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591–1839* (1964). Även i de utomordentliga bibliografierna över barnböcker utgivna i Sverige mellan 1840 och 1889, som han sammanställde tillsammans med Ingar Bratt under 1980-talet exkluderas böcker som publicerades för att användas i skolan. Skälet var lika enkelt som pragmatiskt: traditionellt sett räknas inte läroböcker till barnlitteraturen och de behandlas av hävd inom ramen för pedagogikens snarare än litteraturens historia. I Boel Westins och Åsa Warnqvists nyutgivna *Barn- och ungdomslitteraturens historia* (2024) inkluderas emellertid läroboken i den löpande framställningen, där både ABC-böcker och läsläror tas upp. Ett särskilt avsnitt ägnas även åt *Läsebok för folkskolan* – som redan Lars Furuland pekat ut som den mest betydelsefulla svenska barn- och ungdomsboken under den andra hälften av 1800-talet i sitt inflytelserika efterord till faksimilutgåvan av *Läsebok för folkskolan* (1979).

Edgrens monografi har med andra ord självklar relevans för alla som är intresserade av barns läsning i ett historiskt och pedagogiskt perspektiv, men också för den som vill få en djupare förståelse för barnlitteraturens utveckling under den andra hälften av 1800-talet. Inte minst Edgrens beskrivningar av hur barns läsning diskuterades under

perioden är klagörande, till exempel redogörelsen för debatterna i samband med läsebokens olika utgåvor, inklusive lärobokskansningen 1887 och den läsebokskommitté som tillsattes 1889 för att genomföra den stora omarbetningen av läseboken.

En kungsådra för nationens samhällsordning är symmetrisk ordnad i tre delar om vardera tre kapitel. Den första delen är en introduktion som redogör för forskningsläget och det kunskapshistoriska perspektiv som ramar in studien. Här finns också viktiga kontextualiserande avsnitt som behandlar folkskolans under 1800-talets andra hälft och reformpedagogikens genombrott under det sena 1800-talet. Mot bakgrund av dessa linjer i Edgrens studie är det särskilt givande att fundera över hur folkskolan framväxt och olika pedagogiska förhållningssätt inte bara formar läseboken utan bidrar till barnlitteraturens utveckling mer generellt. Här tänker jag särskilt på sekelskiftets uppvärdering av sagan som genre och det stora läsfrämjandeprojektet Barnbiblioteket Saga, som lanserade av Svensk läraretidnings förlag 1899, i syfte att erbjuda billig och högkvalitativ läsning i både hem och skola. Denna viktiga del av folkskolebarnens läsning runt sekelskiftet 1900 får av naturliga skäl inget större utrymme i Edgrens studie, även om flera av dess initiativtagare, såsom liberalen Fridtjuv Berg, reformpedagogen Anna Sandström och Sveriges Allmänna folkskollärares förening (SAF) omnämns.

Bokens andra del redogör förhållandevis ingående för innehållet i den första upplagan av *Läsebok för folkskolan*. I denna del behandlas också hur boken kunde användas i skolorna, vilket mottagande den fick och hur kritiken mot den växte. Denna del avslutas med ett kapitel om hur läsebokens innehåll även genomlystes i statligt tillsatta kommittéer och utredningar under 1880-talet. Denna del är intressant även om den inledande redovisningen av Läsebokens konkreta innehåll stundtals tenderar att bli något refererande. De påföljande diskussionerna om varför innehållet ser ut som det gör är mer givande för den litteraturhistoriskt intresserade, som till exempel påståendet att 1840-talets så populära borgerliga roman, som ifrågasatte patriarkalism, klassorättvisor och kvinnans underordnade roll, saknas i läseboken eftersom den helt enkelt inte passade in i den konservativa samhällsordning som rådde vid läsebokens tillkomst. Förvånansvärt aktuella är de litteraturdidaktiska frågeställningar som analyseras i avsnittet om läsebokens lärarhandledningar som bland annat publicerades i *Tidning för folkskolan*. Här synliggörs också ett medborgar-

perspektiv i receptionen som pekar framåt – med Edströms egna ord väntades läseboken ”ge ’medborgaren’ kunskaper att utöva de politiska rättigheter och skyldigheter som tillkom denne som myndig och vuxen” (s. 143).

I den tredje och sista delen behandlas den stora omarbetningen av *Läsebok för folkskolan* som genomfördes under 1890-talets första år. Detta är den för mig kanske intressantaste delen. Här står frågan om hur läsebokens framställning av Sveriges samtid, historia och moraliska värderingar hade förändrats sedan 1868 års upplaga i centrum. Men också frågan om dessa förändringar fick konsekvenser för läsebokens funktion som ”bildningsverktyg” (s. 201) i skapande av en nationell samhörighet. Edgren noterar flera viktiga förändringar mellan upplagorna. Det sker en reformpedagogiskt inspirerad åldersanpassning vad gäller innehåll och form. En sammanpackning av raderna undviks och texten blir därmed mer lättläst. De olika texterna grupperades även efter den åldersklass som de mest lämpade sig. Men även det protestantiska budskapet förstärktes på ett sätt som gick hand i hand med en tydligare imperialistisk världsordning. Edgren pekar i samband med detta på att det i lärobokens femte avdelning återfinns ett långt avsnitt om hur Stilla Havets Tahitis ”hedningar” skulle inlemmas i den kristna tron och lära sig ”kristen tukt och sed” (s. 210). Den tredje delen innehåller även ett kapitel om läsebokens plats i offentligheten under det tidiga 1900-talet och hur en ny syn på barns läsning runt sekelskiftet ledde fram att SAF kontaktade Selma Lagerlöf och beställde en ny läsebok för folkskolan, den bok vi i dag känner som *Nils Holgersons underbara resa genom Sverige* (1906–1907).

Den teoretiska basen i boken är kunskaphistorisk snarare än litteraturvetenskaplig och inbegriper en undersökning av kunskapsinnehåll, kunskapsursprung, framställningssätt, debatter, praktisk användning och cirkulation. Det kunskaphistoriska perspektivet lutar sig främst på Philipp Sarasin och hans påpekande att forskaren behöver studera relationen mellan samhället och det som vid en viss tid uppfattas som dominerande sann kunskap. Skönlitteraturens och läseböckernas funktion och kunskapsproduktion i olika historiska sammanhang är onekligen ett forskningsfält som har potential att förena skilda discipliner på ett fruktbart sätt. Från litteraturvetenskapens synpunkt blir det så klart viktigt att problematisera uppdelningen mellan form och innehåll. Det handlar om att se formen som en estetisk kategori och

fokusera hur innehållet och kunskaperna är förenade med och organiserade i den språkliga situationen. Det betyder att forskaren uppmärksammar vad som kan benämnas texternas ”estetiska funktion”. Med det menar jag texternas genrestyrda och retoriska inriktning på läsaren och hur denna samspelar med olika föreställningar om den tänkta läsarens förmågor, brister, behov och begär i olika historiska kontexter – det som Bachtin benämner textens adressivitet. Som jag tidigare var inne på kan barnlitteraturen ofta tillskrivas flera olika funktioner i samma historiska kontext och forskarens uppgift blir då att undersöka balansen mellan dem.

Edgren lyckas bitvis förena sin undersökning av hur läsebokens ”kunskaper” ordnas, får auktoritet, framställs och används med litteraturvetenskapligt relevanta perspektiv. Resonemangen om sagans, göticismens och socialrealismens litteratur är goda exempel på detta. Intressanta är även de literatursociologiska avsnitten som behandlar hur läseboken användes i folkskolan och övriga samhället. Här visar det sig att den fyllde flera funktioner, framför allt i modersmålsundervisningens rättskrivning och lästräning, men också i olika ämnen som historia och geografi. Läsebok för folkskolan användes också i sammanhang utanför klassrummen, exempelvis vid jubileer och sammankomster av olika slag. Edgrens slutsats är emellertid att de som engagerade sig i läseboksfrågan och använde läseboken till stor del höll den ”utanför den strid om demokratiska, sociala och ekonomiska rättigheter som kännetecknade vårt land under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet” (s. 333f).

En kungsådra för nationens samhörighet är inte bara välstrukturerad och pedagogisk utan också kunnig och uppslagsrik. På det stora hela framstår den som ett viktigt bidrag till vår förståelse av litteraturens och läsningens historia från 1800-talets mitt fram till tiden strax efter sekelskiftet 1900. Det är en studie som inte bara sträcker sig utanför historikernas verksamhetsfält utan som också kan hjälpa oss att ifrågasätta traderade gränsdragningar för det litteraturvetenskapliga ämnet. Till detta kommer att Edgren uppenbarligen har en hel del viktiga saker att säga även om Topelius *Boken om vårt land* (1875) – den finska motsvarigheten till *Läsebok för folkskolan*. Vågar man hoppas på en uppföljare om Topelius läseböcker?

Olle Widhe